

УДК 80

Павлюк М.В., старший викладач кафедри українознавства Запорізької державної інженерної академії.

Творення фонопарних етнонімів

У статті йдеться про творення фонетично парних етнонімів, що є засадно тотожними в усіх індоєвропейських спільнот (слов'яни, греки тощо).

Our article deals with forming phonetic pairs of ethnonyms, which are essentially identical in all Indo-European communities (the Slavs, the Greek etc.).

Дослідження етнонімів ґрунтується на етимологічному пошукові, що покладається на мовний матеріал насамперед тієї мови, яку поширено на терені використання досліджуваного етноніма. До цього подеколи додають матеріал споріднених мов. Неодмінно виникає й версія іншомовного походження етноніма, але, так би мовити, на таких же „одномовних” засадах [6, с. 11-22]. Іноді постає проблема з етнонімами, що збігаються або скидаються один на одного попри те, що їх уживають різні етноси, які не є географічними сусідами, наприклад, слов. *венеди, венети*; клт. *венети, венелли*; вен. *венети* [6, с. 11-22]. Були й спроби зібрати всі такі випадки, напр., герм. *германці, гермінони* та іран. *германії* тощо. Привертає увагу такий різновид етнонімів, як пари фонетично пов'язаних етнонімів (далі – фонопар етнонімів), – вони засадно різняться лише першим приголосним (далі – називником), що може бути і нульовим, наприклад, у слов'ян анти – венети, тиверці – сівера (такий собі препозитивний пошир основи). Належність слов'ян до індоєвропейської мовної родини передбачає використання ними й іншими спільнотами індоєвропейської етнічної єдності однакових засобів етнонімування та нормативів творення таких іменників. Мовна спорідненість відбиває, звісно, й етнічну спорідненість, що охоплює й решту етнічних ознак.

Дослідження словотвору етнонімів потребує виходу поза межі мовознавчої науки, оскільки етноніми є не лише різновидом власного імені, досліджуваного ономастикою, а й закріплюють етнічну самосвідомість етносу та слугують джерелом переказу про його історичний розвиток і

підлягають дослідженню етнонімікою як допоміжною історичною дисципліною [5, с. 128-130]. Як етнос, так і його етнонімування проходять етапи свого розвитку. Досить давньому періодові слід, певно, дописати простий, конкретний і локальний спосіб добору етнонімів, що базується на протиставленні: ми (без вас) – вони, ті (без нас); свої – чужі; люди – дикуни; мовці – німці (тобто німі) [6, с. 19-20, 27].

Демографічне зростання етносу призводить до потреби середнього поділу етносу та його міграції частинами. Такий етнос видається здатним до розробки всистемлених нормативів етнонімування, не оглядаючись на сусідів і дальші етноси. Закріпити систему самоназивання в ті часи можна лише в міфопічній традиції, що є, звісно, першим джерелом із етнічної історії. Та традиція оповідає про появу Всесвіту, давніх богів -велетів і нових „людських” богів (тобто тих богів, що потребують людини, аби вона шанувала їх, служила їм, жертвувала їм та зверталася до них по сприяння, допомоги й захист), їхню війну та колонізацію світу новими богами (що згодом буде “повторено” людьми), створення людини, смертної на відміну від безсмертних богів; створення першої людської пари, пранароджувачів людства; створення суспільних станів та створення етносу. Про поділ індоєвропейської єдності міфопічна традиція окремих спільнот не оповідає; його можна з'ясувати лише завдяки добору й розкладу різноманітного матеріалу, насамперед, мовного-самоназви спільнот і поділ індоєвропейських мов на кентум-мови й сатем-мови.

Таблиця 1

Поділ індоєвропейської етнічної єдності на спільноти

*ardes індоєвропейці			
keltoi кельти	hellēnes греки	manni германці	arya індійці
samnītes італійці	arim вірмени	mira хети	arya іранці
iapodi ілірійці	thrakoi фракійці	žemaitai балти	darda дарди
veneti венети	phrygoi фригійці	venedi слов'яни	arši тохари

Параметром поділу етнічної спільноти є родина епонімів етносу, тобто його іменних прана-роджувачів. Повний та всистемлений виклад її знаходимо в греків, а підтвердження (тобто повний та всистемлено змінений виклад, але, звісно, не копію, що свідчила б про запозичення) – в індійців (у слов'ян родину епонімів етносу заступає родина богів, Сварог та його діти – Перун, Хорс, Дажбог, Стрибог, Симаргл, Мокош із дочкою П'ятницею [10, с. 132-133; 3, с. 12-22]). Вона відзначає голову родини як епоніма спільноти, а його безпосередніх нащадків –

як епонімів давніх племен (або гілок спільноти). Їх було шестеро. Їхні імена містять іменні показники у вигляді суфіксів, що надалі слугують патронімічними показниками в етнонімах тих племінних спілок, що на них поділяється згодом кожна гілка (тобто ті показники засвідчують походження племінної спілки від певного давнього племені чи належність племінної спілки до певної гілки спільноти). На ті показники вжито три пари звуків – плавні та мішаними парами носові й проривні.

Таблиця 2

Родина епонімів грецького етносу

[hraikai → *Hraikos]	Hellēn → hellēnes	Amphiktyon
<u>Phthia</u>	<u>Orseide</u>	<u>Atthys</u>
Laodokos Polypoitos	Doros Aiolos Xuthos	Itonos
	<u>Kreusa</u>	<u>Melanippe</u>
	Ion Achaiwos	Iodame Boiōtes
		<u>Asopos</u>
		Thēbe
dorieis aioleis iones achaiwoi (ethe[m]iai) boiōtai		
-r- -l- -n- -w- -m- -t-		

Системно збудована родина епонімів грецького етносу визначає етноніми давніх племен за простою схемою епонім → етнонім. Замінюючи імена трьох епонімів, родина епонімів індійського етносу визначає, зокрема, пошир добору гілкових етнонімів трьома фонопарами етнонімів.

Фонопару етнонімів передбачає, певно, фонопара імен епонімів. З індійського епосу знаємо, що Куру був нащадком Пуру, а плем'я куру за історичними свідченнями походить від племені пуру [7, 327; 1, 41].

Таблиця 3

Родина епонімів індійського етносу

[arya →]	Yayati	[→ bharat]
<u>Devayani</u>	<u>Çarmistha</u>	
Yadu Turvasu	Druhyu Anu Puru	Madhavi
	<u>Uçinara</u>	
	<u>Çibi</u>	
yadu turvasu druhyu anu puru, paurava		
-m- -r- ← -l- -r- -n- -v- (-ç-)		

Першим типом фонопари етнонімів можна вважати той тип, коли в називній позиції брак приголосного чергується з його появою, а дру-

гим – той тип, коли в тій позиції чергуються різні приголосні. До них не слід включати фоноваріацій (беоти – фіванці).

Таблиця 4

Фонопари і фоноквартети грецьких етнонімів

гр.	dorieis	aioleis	īones aōnēs ainianes chaōnes	achaiwoi	etheiai ... pandosoi ...	<i>boiōtai</i> <i>thēbagenes</i>
інд.	druhyu	turvasu sauvīra	anu venuka	puru kuru	yadu pandu	(<i>bhoja</i>) <i>çibi</i>
гр.		teukroi lokroi ep. lokroi op. lokroi oz.		parawoi ... kerkiroi ...		

Індійська фонопара 1-го типу ану – венука виявляє грецьку відповідницю, поширену до фоноквартету. Дві індійські фонопари 2-го типу мають грецьких відповідників поза добіркою гілкових етнонімів, і першу з них поширено до фоноквартету, де другого етноніма заступлено й потроєно. На заступлення використано, можливо, етнонім від імені бога, пор.: імена богів – герм. Локи; клт. (ірл.) Луг і свято Лугнасад, (брит., галь.) Лугус, (вал.) Ллудд (або Нудд); слов. Лихо однооке; кар.-фін. Лохі; та етноніми герм. луги – руги – ульмеруги, слов. лужичани – руг’яни. А втім, до фонопар (чи фоноквартетів) можуть потрапити й первісні „плавні” етноніми, напр., клт. алоброги – *тарали – беловаки – тарбелі.

Можна висувати, що фонопари етнонімів (із поширом до фоноквартетів) становлять загальне й нормативне явище індоєвропейської етнонімії. „Первісну” фонопару етнонімів мають і найближчі родичі греків – фракійці (кікони – кайни) та вірмени (анагунік – Вананд). Дві спільноти вжи-

ли її другий етнонім на самоназв: венеди „слов’яни” та венети „венети”; а фоноквартета вжито слов’янами на самоназві „провідних” гілок (рани – словени, анти, венети) та кельтами – племінних спілок (*амри, венели, амбіани, венети). В італійців знаходимо той квартет серед імен богів (Янус – Януаріус, Янус – Януаліус, Венус – Венеріс, Венілія), а в іранців та вірменів – фонопару серед імен заступників епонімів (Анастог – Ванідар та Анушаван). Зрештою, на відміну від інших первісних гілкових етнонімів, власне, показникових (коли основу становить іменний показник), самоназва „широї носової гілки” видається єдиною, що має змістовну етимологію, що, до того ж, змінювалася з часом. Італійському богові зі світлим і темним обличчями Янусові відповідають клт. Ебер Фін (Світлий) та Ебер Дон (Темний); слов. Білобог, Білун, Дід та Чорнобог; інд. Шива та Вишну з аватарами (земними зішестями), Рама „темний” та Кришна „темний”.

Таблиця 5

Історична етимологія етнонімних основ *an-/ *ven-

*an-	чоловік – іт. Ianus	← „божий” бог	← „двері” (лат. ianua)
*ven-	жінка – іт. Venus	← людський бог	← „вікно” (лат. fenestra)

Єдина в грецькій родині епонімів жінка своїм ім’ям лише засвідчує належний показник, бо походний етнонім губить його (Іодама → етейі). Метатеза в імені її індійської відповідниці вказує, певно, на особливість етнонімів фонопари 2-го типу (Мадгаві → матсья). Колегами двох типів фонопар етнонімів мають слугувати, звісно, два типи семопар етнонімів (семантично пов’язаних етнонімів). Перший тип гуртує етноніми „божого” й людського племен, напр., гр. *пани – данайці, іт. фавни – давни, ілір. панони – давни. Другий тип гуртує етноніми, відбиті назвами епічних країн та їхніх осередків, напр., гр. тесали – фтіоти, троянці – іліонці або слов. вісляни – пшовани, руяни – ретрани.

Розсудливо вважати, що фоно- й семопари етнонімів відбивають наступний параметр етнічного поділу, тепер гілок на чотири групи. Непарним групам (1-й та 3-й) можна дописати самовидні („прості”) фонопари етнонімів, а парним (4-й та 2-й; зворотний відлік) – семопари етнонімів. Пошир фонопари етнонімів до їхнього фоноквартету засвідчує черговий параметр етнічного поділу – кожної групи на чотири племінні спілки. Фонопарні етноніми розташуються, звісно, на непарних позиціях у непарних групах, а семопарні – на парних позиціях у парних групах.

З огляду на високу ймовірність наяви заступлених етнонімів на парних позиціях у фоноква-

ртеті легшими на з'ясування будуть саме фонопари етнонімів. Роль орієнтира в пошукові належних етнонімів відіграватиме, звісно, нормативна будова етноніма. У первісному стані вона має бути найпростішою за складом і втіленням: найменша кількість звуків на кожен складову. Показовий приклад знаходимо в германців, щопра-

вда, за умови відокремлення препозитивного додатку. Замінюючи другу частину традиційних термінів -фікс (префікс, суфікс, інфікс, інтерфікс) на -позит, виходитимемо з ширшого переліку таких складових етноніма (напр., остфали „східні фали”; гр. теспії, іран. каспії, герм. віспи; клт. кан-табри й ін-субри, ілір. кін-амбри тощо).

Таблиця 6

Будова фонопарного етноніма

препозит	називник	основа	показник	закінчення
naganar-	V-	-a-	-l-	-i
tai-, ost-, west-	F-	-a-	-l-	-i

Добір належних етнонімів потребує звернення до міфологічної генеалогії [9] попри те, що вона, зазвичай, викликає недовіру й несприйняття з боку науковців, що, на нашу думку, свідчить про неспроможність науково опрацювати матеріал міфологічної традиції. Щоправда, така традиція в різних індоєвропейських спільнот, як і етнонімічний матеріал, збереглася різною мірою, що ускладнює пошук та спричиняє іноді

забагато припущень. У поданій розвідці бракуватиме, наприклад, матеріалу трьох спільнот – фригійців, венетів і тохарів; наявного ж подано згідно з таблицею 1-ою: індійці – іранці – дарди (- тохари); германці – хети – балти – слов'яни; греки – вірмени – фракійці (- фригійці); кельти – італійці – ілірійці (- венети). У разі потреби фонопару подано в складі фоноквартету.

Таблиця 7

Фонопари етнонімів 1-го типу

andumbara kerambaka	anga vanga	anu venuka	venupa cucupa	yadu pandu	aratta çurasena
... kimmerioi	sanglič egli	[Anastoh] [Vanidar]	yazbi kaspīi	utii ...	aorsoi siraka
... ...	glangali vaigali siradži
ambroni ombroni kimbri sugambri	angli anglivarii vangiones angrivarii	ubii ... wispi ...	eduses ... funduses ...	harudes ... swardones ...
... isuva
... ...	Agalinga	Abanga kapsai	Retavas Kretinga
ukri ↔ vagri ↔	kh(e)bani kujaviani	[rani,sloveni ↑ anti, veneti] ↑	↓ du(d)lēbi ↓ kašebi	radimiči seradziani
ambrakiotai ... thesprotai ...	aiginetes ... aigialeioi ...	ἰones αῶνῆς ainianes χαῶνες	ophioi thiphoi thespiai thisbeoi	etheioi ... pandosoi ...	arkadoi ... *kallistoi ...
...	Anahunik Vanand	Aobahunik ...	Uti ...	Arzakh Širak
... kebreni	kikoni kaini	... sapeii	... banti	artaki serdi
ambarri ... kimri ...	ceangi	*amri venelli ambiani veneti	mandubii ... esubii ..	(h)aedui ... andecavi ...	ordovices
umbri	[Ianus] [Venus]	aequi	Ardea ...
obri kinambri	enchelei gilli	colapiani messapi	ardiei sardeati

Таблиця 8

Фонопари 2-го типу

turvasu sauvīra	uluka pulinda	nisada nisadha	puru kuru	matsya ...	lāta cedi
tauroi ... sauromatai ...	baluč ... taluš ...	nisaya	parsa ... kurd ...	mada mamasani massagetai tissagetai cadusii ...
torvali savi	vamai phaluri	prasun aškur kati
tungri lugi rugi ulmerugi	naganarvali taifali ostfali westfali	naristi buri ... curiones	marsi ... marsigni ...	laeti lentienses quadi lantiones
... ...	Vilusa Pala	Nesa Nenassa	Purushanda ...	Masa
Taurogala	Alsunga ... Palanga Plunge	Neringa	prusi ... kurši ...	Maršiogala	latgala lietuviai setgala deltuviai
tyverci sievera sevirci severi	volyniany (bužany) poliany (derevliany)	nudiči ... nižani nižini	borzici (velegeziti) verziti (vajuniti)	mazowszani	lendziči lenčani čechy slenziani
teukroi lokroi ep. lokroi op. lokroi oz.	iolkai (kentauroi) phlegyai (lapithai)	nissoi ... nisaioi ...	parawoi ... kerkiroi ...	messenoi ... amimnoi ...	elateioi ... kadmeioi ...
Tauruberan sper	Alavan balunik	Narsbarunik ...	Parisos Kars	Maršasdan
doberi ... siri	moisi	tilatei koilaleti letaii denteleti
cantabri insubri	volcae belgae	nervii ...	parisii caeroesi	morini ...	latobrigi caturigi
... ...	volsci falisci	Nersae Curae	marsi marrucini	latini caudini
tevrisci eravisci	ilerei plerei	nesti ...	pirissai ...	masei

Фонопарні етноніми виявляють 4-частинну будову: називник – основа – показник – закінчення. Звуків на називник обрано систематично, якщо не зважати на „винятковість” 1-гілки: angles ← * angles/ vangles ← *kangles та (v)ales ← *rales/ pales ← *sales. Їхню добірку за типом та порядком звуків виставляють називники імен у родині „Сонячного” Бгарати: „чоловічі” – Да-

шаратга/ Рама, Бгарата, Лакшмана та „жіночі” Каусалья, Кайкея, Сумітра/ Шатругна. Тієї добірки вистачить, аби виставити називники всіх етнонімів фонопар обох типів у „провідних” гілках. У „носових” гілках „виняткові” називники других етнонімів фонопар 1-гілки стають називниками других етнонімів фонопар 1-го типу; в етнонімах 2-го типу називником стає показник.

Таблиця 9

Первісний вигляд фонопарних етнонімів

*ambres *kimbres	*angles *kangles	*anes *venes	*ubes *spes	*edes *pandes	*ardes *serdes
*tuvres *suvres	*rales *sales	*neses *nenases	*pures *kures	*mases *mameses	*lates *kedes

Приваблює припущення про те, що первісно основу фонопарних етнонімів „провідних” ста-

новили розподілені парами сонанти, що потім зазнали змін.

Таблиця 10

Імовірна еволюція основи фонопарних етнонімів 1-го типу

m-r	n-l	l-b	r-d
amr-	anl-	alb-	ard-
ambr-	a-ng-l-	ub-	ard-
am-br/ kim-br	a-ng-l-/ va-ng-l-	ub-/ sp-	ard-/ serd-

З'ясувавши первісний вигляд основи етнонімів фонопар 1-го типу v/b-гілки, можна пояснити походження знаних етнонімів: ілір. албани, клт. альбіони, іт. Алба Лонга, герм. нордальбін-ги.

Виявлені в індоєвропейських спільнот фонопари етнонімів знаходять відповідників серед

спільнот інших етнічних єдностей, ближчих і дальших родичів. Повною мірою обидві добірки притаманні генонімам (родовим назвам) та навіть прізвищам ненців, народів самодійської спільноти уральської єдності [12, с. 102-111].

Таблиця 11

Фонопари ненецьких генонімів і прізвищ

...	...	Нгано-Харючі	Апіцини	Яндо	Ардєєви
...	...	Вануйта	...	Пандо	...
Тайбарі	Вела	Няць	Параві (Парасіі)	Мади	Лехе
Сивседа	Тухуйла	Неньянг	Карс	Мундеда	Сядей

У тюрків (алтайська єдність) знаходимо лише два самовидні відповідники: кангли (другий етнонім фонопар 1-го типу l-гілки) та савіри (другий етнонім 2-го типу r-гілки). У ізраїльців (афразійська єдність) та йоруба (квамовні народи) стикаємося з другими етнонімами фонопар 1-го типу наступної пари гілок, а в ізраїльців і 2-го типу крайніх гілок: інд. ану – венука, ізр. ? – Беноні, йор. ? – Бенін; гр. офії – теспії, ізр. ? – Йосип, йор. ? – Попо; фрак. добери – сіри, ізр. ? – Ашер; гр. елатейці – кадмейці, ізр. ? – Гад.

Таким чином, індоєвропейському етнонімуванню властива парність у доборі етнонімів згідно з нормативом за середнього поділу етносу. Парні етноніми мають два різновиди – пари фонетично й пари семантично пов'язаних етнонімів (фоно- й семопари). Самовиднішими й легшими на пошук є фонопари етнонімів, що можуть зазнавати, як, певно, й семопари, поширу, до квартету нормативно шляхом потроєння другого етноніма пари. Підпорядковуючись загальним нормативам, слов'яни, однак вирізняються деякими особливостями. По-перше, їхня самоназва „венеди” складає фонопару із самоназвою іншої спільноти „венети”. Щоправда, одна з них, імовірно саме слов'яни, відмовилася від основи першого етноніма *an- на користь основи другого етноніма *ven-. До цього спричинилася, певно, семантика цих основ, адже бог з ім'ям із першою основою був руйнівником світу, а з другою – захисником світу й людей. По-друге, слов'яни використали фоноквартет етнонімів із тими основами на самоназви „провідних” гілок – рани/

словени, анти, венети, уживши перші в лаві плавні показники препозитивно (другий, певно, з s mobile), а останній у лаві зубний проривний – у постпозиції. Так само вчинила низка спільнот: балт. арегала – земігала, самбай, жемайтай; ілір. арупіни – япуски, япиги, яподи; іт. Арікії – сабелі, сабіни, самніти (пор.: нен. Сабе – Соплі, Яптік, Япті; куш. Сева – Савта, Шева, Савтеха). А втім, ті самоназви гілок саме як фоноквартет потрапляють до іншої особливості, що зачіпає фонопари 1-го типу. Отже, по-третє, „плавні” гілки ніби обмінюються основами фонопарних етнонімів (небокрайне переміщення). Перша мішана пара гілок удається до прямовисного переміщення: „носовий” фоноквартет підноситься до рівня самоназви гілок, а етноніми фонопар 1-го типу приспускаються до чільних позицій парних груп. Лише друга мішана пара гілок зберігає свої фонопари етнонімів на належних позиціях (нульове переміщення). Виявлення фонопар етнонімів та з'ясування їхньої будови змушує переглянути всі запропоновані дотепер етимології слов'янських етнонімів. Річ у тім, що первісно вони склалися з окремих звуків, що виконували завдання бути певною складовою етноніма. Ці етноніми ще в давнину зазнавали змін (починаючи з нульової), фонетичних чи семантичних. Зміни в мові носіїв етноніма (етнофорів) могли призводити до нових змін (напр., посилення граматичного й лексичного впливу). На перегляд заслуговують, насамперед, етноніми слов'ян та їхніх гілок, але, так само, і племінних спілок, зокрема тих, що заселили

Україну. Наприклад, ув етнонімові ду(д)ліби маємо, як ув інших спільнот, препозит ду(д)л- та первісний етнонім „іби” (герм. убії, гр. офії тощо); пор. із фонопарним ка-шебі, хет. Ісуса, фрак. сапеї, клт. езубії, але іран. ка-спії, гр. те-спії, герм. ві-спи тощо. Другу фонопару склали етноніми двох із тих восьми племен, що їх літописець узагальнює топонімічною назвою „уличі” ← *угличі (Угол „Запоріжжя”, пор.: Покуття). Згодом усі ті племена подалися до Балкан через Добруджу: борзиці – верзити зі змінною називника в другому етнонімові. Разом з антами Пеньківської АК до України прийшли „ранські” племена, зокрема тиверці й сівера, чиї етноніми складають фоноквартет із етнонімами сеvirці (верхів’я р. Варта) та севери (півн.-сх. Болгарія). Якщо анти й деякі „рани” брали участь ув етногенезі українців, то група племінних спілок Празької АК (варіант Прага-Корчак) становить їхню етнічну основу: волиняни – бужани – поляни – деревляни. Два етноніми зберігають основи фонопарних етнонімів вол-/ пол-. Проте, пізніше перший етнонім набув додатко-

вий показник у назві осередку племінної спілки Волинь ← вол-, а другого, певно, контаміновано з назвою місцини Поле ≈ *пол-. Відтак, ще на дві спілки добрано етноніми за назвою річки бужани ← Буг та іншої і протилежної за типом місцини деревляни ← Дерева. Із розселенням тих племінних спілок пов’язано, певно, кількість та ареал поширу українських патронімічних прізвищ: Ковал-юк, Ковал-як, Ковал-енко, Ковал-ьонок (Ковал-енок). Між іншим, на місцях розселення тиверців і сіверців поширене патронімічне прізвище іншого різновиду – Ковал-ик (Ковал-ік) [8, с. 11]. На окрему увагу заслуговують ті основи первісних етнонімів, що виявилися напрочуд стійкими, бо збереглися в самоназві сучасних етнографічних груп – волиняни, севрюки; у прізвищах їх збереглося, певно, більше, як і в топонімах. Розклад іншого різновиду парних етнонімів, тобто семопар, має стати, зрозуміло, другою складовою розгорнутого дослідження.

Література

1. Антонова К.А., Бонгард-Левин Г.М., Косовський Г.Г. История Индии. М.: Мысль, 1979. – 608 с.
2. Баран В.Д., Козак Д.М., Терпиловський Р.В. Походження слов’ян. – К.: Наук. думка, 1991.
3. Боровский Я.Е. Мифологический мир древних киевлян. – К.: Наук. думка, 1982. – 194 с.
4. Етимологічний словник української мови. В 7-ми т. – К.: Наук. думка, Т.1, 1982. – 632 с.; Т.2, 1985. – 572 с.; Т.3, 1989. – 582 с.; Т.4, 2004. – 655 с.
5. Кафарський В.І., Савчук Б.П. Етнологія. Підручник. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 432 с.
6. Ковалев Г.Ф. Этнонимия славянских языков. – Воронеж: Изд-во Воронеж.ун-та, 1987. – 176 с.
7. Мифологический словарь. – М.: Сов.энциклопедия, 1991. – 672 с.
8. Никонов В.А. География фамилий. – М.: Наука, 1988. – 192 с.
9. Павсаний. Описание Эллады: В 2-х т. – М.: ООО „Издательство АСТ”: „Ладомир”, 2002. – Т.1.- 492 с.; Т.2. – 503 с.
10. Повесть врем’яних літ. Літопис (За Іпатським списком). – К.: Рад. письмен., 1990. – 558 с.
11. Редько Ю.К. Сучасні українські прізвища. – К.: Наукова думка, 1966. – 315 с.
12. Хомич Л.В. Проблемы этногенеза и этническая История ненцев. – Л.: Наука, 1976. – 159 с.